

Розділ 1
**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА.
ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

340.115;34.06

**О. М. Балинська,
В. А. Яценко**

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ГЕРМЕНЕВТИКИ ТА ПРАГМАТИЗМУ
У ПРОЦЕСІ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА**

Викладено сучасні науково виважені підходи до дослідження правових явищ і особливості їхнього застосування у тлумаченні правових норм. З-поміж них виокремлено герменевтичні та прагматичні методи, наведено власне авторське узагальнення і висновки. Роз'яснено можливість синтезування методологічних зусиль у єдину, зовні різнопланову, а по суті цілісну систему способів пізнання змісту правової норми, що підпорядковуються законам формальної логіки та діалектики. З огляду на лексико-семантичне спрямування герменевтичного підходу у тлумаченні правових норм обґрунтовано потребу доповнення його методологією прагматизму.

Ключові слова: *методологія права, герменевтика, прагматизм, способи тлумачення, алгоритм тлумачення.*

Постановка проблеми. У сучасному методологічному арсеналі тлумачення норм права переважає герменевтичний підхід, хоча здебільшого застосовується він однобічно як граматико-семантичний метод, що не завжди сприяє адекватному розумінню правових норм. Це обумовлює потребу запропонувати дещо інше розуміння методологічної парадигми тлумачення з увагою на те, що обрані для аналізу способи тлумачення й окреслений його алгоритм довільні і формуються за різними критеріями.

Стан дослідження. Аналіз літератури доцільно розпочати з першоджерел, що характеризують герменевтичний підхід. Найвідомішою і часто цитованою науковцями та практиками є праця німецького вченого Г. Гадамера «Істина і метод» [1], у якій фактично вперше викладено в узагальненому вигляді початковий зміст герменевтики. Доречно згадати, що Гадамер був учнем основоположника екзистенціалізму Гайдеггера, тому у своїй творчості він часто послуговується термінологією свого наставника. Основною категорією герменевтики

у їхніх дослідженнях стало «розуміння» – на протипагу гегелівському раціоналістичному підходу і марксизму. Що стосується гносеологічного аспекту, тобто пізнання, то Гадамер пропонує саме термін «тлумачення» (адже лише шляхом тлумачення можна досягти розуміння).

Сучасний представник герменевтики П. Рікер [2] будує свою платформу на аналізі волі окремої людини, яка власне і визначає необхідність тлумачення. Центральною він висуває концепцію «нарративності» – тобто єдності феноменології, лінгвістики, герменевтики й аналітичної філософії у тлумаченні, де кожна з них має право на застосування, лише доповнюючи одна одну і взаємодіючи одна з одною, що, на нашу думку, є найбільш результативним підходом, оскільки поєднує різні методи тлумачення в єдину цілісну систему розуміння правових норм. Зокрема, вказуючи на можливість застосування в герменевтиці навіть такої специфічної методики, як структурно-антропологічна, П. Рікер зазначає: «Якщо герменевтика – це етап у роботі з присвоєння смислу, етап між абстрактною і конкретною рефлексією, якщо герменевтика – це виявлення за допомогою мислення смислу, що прихований у символі, то вона повинна бачити у структурній антропології виключно підтримку» [2, с. 58]. Більше уваги він приділяє аналізу мови, тексту, концепції творчої ролі мови у створенні життєвих ситуацій.

Що стосується публікацій вітчизняних науковців, то монографія Ю. Власова [3] та навчальний посібник І. Настасяк [4] безпосередньо і досить повно розкривають логіку та зміст тлумачення правових норм, базуючись на герменевтичному методологічному підході. Найґрунтовніше цю тему викладено у посібнику «Новітнє вчення про тлумачення правових актів» за редакцією В. Ротаня [5]. Однак у ньому аналізуються переважно цивільно-правові норми, хоча висновки і рекомендації стосуються всього процесу тлумачення, з чим навряд чи можна погодитися, оскільки тлумачення галузевих норм має не лише загальні характеристики, а й власні особливості, які можуть не збігатися зі загальноприйнятими підходами.

Не менш вартісними для з'ясування алгоритму процесу тлумачення є праці Ю. Тодики [6] та Д. Михайловича [7] про феномен тлумачення Конституції і законів України.

З приводу навчального посібника «Герменевтика права» (автори – В. Дудченко, М. Аракелян, В. Завальнюк) [8] слід констатувати, що він є найбільш вдалим, оскільки розкриває герменевтику саме як метод юриспруденції, чого немає в публікаціях багатьох інших дослідників. Ця праця побудована таким чином, що в її основу покладено аналіз різних точок зору на ту чи іншу проблему тлумачення. При цьому

традиційне розуміння герменевтики подано з авторським баченням, а особливості предметного поля герменевтики права викладені оригінально, цікаво і водночас доступно й популярно.

Попри доволі глибокий аналіз у названих публікаціях, вважаємо недостатньо висвітленою важливу методологічну істину, що тлумачення як пізнання є відображенням світу, тобто в нашому випадку – відображенням правобуття, а не лише актом волі, який може перерости у свавілля. І другий важливий аспект: у дослідженнях, де йдеться про мову, гносеологія (теорія пізнання як відображення) могла би забезпечити герменевтичну цілісність аналізу текстів та їхнє тлумачення.

Мета статті – запропонувати й обґрунтувати власні підходи до методології, якою доцільно керуватися у практиці тлумачення правових норм.

Виклад основних положень. Процес тлумачення має доволі багату історію: скільки існують законодавство та правові норми, стільки в історії людства існує й феномен тлумачення. Цінність герменевтичного підходу у тлумаченні правових норм полягає в тому, що він не суперечить іншим методологічним парадигмам, а значною мірою акумулює їхні окремі переваги. Це дає можливість синтезувати методологічні зусилля в єдину, зовні різнопланову, а по суті цілісну систему способів пізнання змісту правової норми, що підпорядковуються законам логіки. Як наголошує Ю. Тодика, «процес тлумачення правових норм повинен здійснюватися за правилами логіки. Якщо виходити з постулату, що основними цінностями правового життя є визначеність права і стабільність законності, то у правотлумачній діяльності неодмінно слід додержувати вимог логіки» [6, с. 122].

Тут, закономірно, йдеться і про формальну логіку, і про діалектику, зокрема співвідношення загального й одиничного у правовій нормі. Це можна розглядати як початковий етап тлумачення, оскільки лише в межах цих характеристик загального та одиничного можливе існування правобуття як форми правової реальності.

Особливістю конкретної правової норми є те, що вона уособлює узагальнене, тобто абстраговане від одиничного, і водночас втілює це одиничне (окреме явище, факт, подію) як загальнонеобхідне.

Саме діалектика загального й одиничного є першою передумовою того, що ми називаємо тлумаченням. Ще раз наголосимо: будь-яка правова норма існує передусім як загальне, що відображає сукупність конкретних випадків, але вона неодмінно містить у собі також конкретне, одиничне. Тобто без одиничного норма як загальне не може існувати. Але особливість одиничного (тобто окремого факту, події)

в тому, що воно розчинене в загальному настільки, що цю одиничність треба виявляти. Гадаємо, в цьому й полягає смисл тлумачення: в кожній нормі як загальному вміти побачити одиничне, зіставити його з іншими одиничними і таким чином ствердити одиничне як загальне. Тож збіжність одиничного і загального буде доказом того, що певна подія чи факт належить саме до юрисдикції цієї норми.

Вважаємо, що в цьому й полягає перша гносеологічна необхідність тлумачення. Такий підхід виконує і методологічну функцію, оскільки озброює дослідника системою методів тлумачення.

Сьогодні одним із найпоширеніших методологічних підходів тлумачення є герменевтика – мистецтво тлумачення і розуміння, яке має багатотисячлітню традицію у світовій культурі. Її ефективність як методу тлумачення правових норм пояснюється тим, що вона уособлює не лише відкриття істини, а й можливість багатства її варіантів, тобто множинність інтерпретації. І якщо говорити про тексти правових норм (як і будь-які тексти назагал), то за такого підходу можливість пізнання їхнього реального змісту стає найбільш раціональною. Особливість герменевтики в тому, що попри всю свою невичерпність вона дає можливість встановити певні рамки інтерпретації, зумовлені межами дії норми як тексту.

Саме тому абсолютна більшість авторів, які пишуть про тлумачення норм права, апелюють до герменевтики. Однак законодавство загалом і норма права зокрема є настільки багатими за своїм змістом, що одним, бодай найефективнішим, способом пізнання обмежитися неможливо, навіть якщо здійснити своєрідну «розгерметизацію» істини.

Річ у тім, що одиничне, як і загальнонеобхідне, також невичерпне за своєю природою і розвивається не лише за загальними, як ми вище констатували, а й за власними законами, які можуть бути відмінні від загального. Скажімо, норми кримінального, адміністративного чи цивільного права функціонують і розвиваються за своїми закономірностями, і герменевтика тут здатна тлумачити лише мовну складову норми, а її юридичний зміст може залишитися поза межами аналізу. Тобто для кожної галузі юриспруденції потрібні, так би мовити, не лише загальні, а й власні методи аналізу, які глибше відображатимуть їхню об'єктивну природу і виходитимуть за межі герменевтики. Це – методи спеціально-юридичні. Тож укотре наголосимо, що герменевтика як метод не може бути «панацеєю» тлумачення правової норми: «Її царство – семантичний простір мови», – пише Т. Возняк [9]. Отже, це один зі способів виразу формальної сторони норми, а не її правового змісту.

Методологічний арсенал тлумачення правових норм неодмінно має охоплювати діалектику, її категорії (змісту і форми, необхідності і випадковості, можливості і дійсності та ін.). Фактично тлумачення правових норм з позицій цих діалектичних категорій створює об'єктивну картину дії норми в реальності. Цим також пояснюється необхідність тлумачення як способу об'єктивації норми.

Тобто, якщо перший етап тлумачення брав на допомогу діалектику загального й одиничного, то наступний етап, закономірно, впроваджує вже так зване герменевтичне коло, долучаючи до процесу тлумачення змістовний аспект норми. В цьому випадку вже працює діалектика змісту та форми. Якщо, скажімо, йдеться про правопорушення, його склад, ознаки, то це змістовний аспект тлумачення, формою ж виступає спосіб протиправної поведінки. Іншими словами, відбувається розкриття смислу норми в її поведінковій суті. Тобто попереднє уявлення про правопорушення переростає в переконання його дійсності. Як бачимо, сам спосіб тлумачення є герменевтичний, а зміст залишається діалектичним.

У цьому разі своєрідним, третім, етапом тлумачення є співвідношення діалектичних категорій необхідності та дійсності. Необхідність тут проявляється, приміром, у правопорушенні крізь призму співвідношення категорій можливості та дійсності, що важливо для визначення кваліфікації діяння, оцінки ступеня його соціальної небезпечності.

Все наведене відбиває авторську позицію у розрізі не лише реальності самого процесу тлумачення, а й його гносеологічно-методологічної необхідності. Це викликано тим, що в спеціальній літературі вказане питання практично не досліджене. Як правило, науковці основну потребу тлумачення зводять до двох груп причин: загальносоціальних і спеціально-юридичних.

З цього приводу Д. Михайлович, зокрема, пише: «Загальносоціальні причини ... можна класифікувати на: а) політико-правові; б) комунікативно-інформаційні; в) просвітницько-дидактичні; г) науково-історичні; д) національно-мовні; е) асиміляційно-мовні.

Спеціально-юридичні причини: а) особистісно-правові; б) ті, що впливають з правових форм діяльності держави; в) власне лінгвістичні; г) техніко-юридичні; д) темпоральні; е) викликані недосконалістю законодавства» [7, с. 12].

Водночас, розглядаючи політико-правові причини, Д. Михайлович апелює до того, що норми права «досить часто є результатом узгодження інтересів множинності індивідів і соціальних груп, примирення різних ідеологій і теорій» [7, с. 13]. Насправді ж, це відома

концепція «конвенціоналізму», згідно з якою люди просто домовляються між собою, щоби дотримуватися певних норм, законів. Проблема застосування цієї концепції полягає в тому, що вона претендує на статус абсолютної істини: істинне лише те, що є результатом домовленості. Але ж ця домовленість може бути і хибною, і неправною. В цьому головна вада конвенціоналізму, тому в тлумаченні він не повинен бути основним методологічним орієнтиром. Тимчасом така класифікація є відносно повною і має право на існування.

Варто зазначити, що термін «причини» в контексті процесу тлумачення є не зовсім вдалим, можливо, його доцільно замінити дещо вагомішим підходом на зразок «необхідності» тлумачення, що важливе для розуміння суті, цілей, завдань цього феномену.

Отже, з огляду на лексико-семантичне спрямування герменевтичного підходу у тлумаченні правових норм цілком очевидною є потреба доповнення цього підходу тими методами, які дають можливість на більш раціональному, практичному рівні дослідити зміст правової норми.

Такий підхід характерний для методології прагматизму, до якої вдаються прибічники позитивістської природи права, що, поміж тим, не виключає можливості використання окремих складових цього підходу з урахуванням далі наведених застережень.

Найперше треба враховувати діяльнісну природу прагматичного методу, коли пізнання розуміють як активне практичне втручання у дійсність, а не її віддзеркалення: іншими словами – пізнання в дії (з грецької «прагма» означає «дія»). Таким чином, однією з перших вимог прагматичного підходу є розглядати норму права в контексті її практичності, як вона діє реально, наскільки повно регулює відносини в певному конкретному випадку. Цим визначається спроможність тієї норми ефективно діяти, тобто відповідати своєму призначенню. Тож перша ознака прагматизму – вузький практицизм, який концентрується у співвідношенні «дія – вчинок».

Отаким практичний характер прагматизму відображає діяльнісний зміст пізнання, і до того ж не просто відображає дійсність, а є актом творення нового знання. Отже, можна дійти висновку, що тлумачення, скажімо, права інтелектуальної власності, найдоцільніше здійснювати за допомогою функціонально-діяльнісного, суто практичного підходу. Зрозуміло, що йдеться про необхідність змістовного аналізу, не сутнісного, не есенційного, а функціонального, тобто рольового.

Відомо, що зміст розглядається як сукупність певних елементів з акцентом на функції, які вони виконують. Наприклад, закон включає

конкретні норми – це структура, форма. А те, які функції виконують ці норми (кожна з них), – то зміст. Аналізуючи конкретну норму, зміст не можна відривати від контексту всього закону, це гарантує цілісність тлумачення.

Другий аспект змісту – визначення способу поведінки, яка регулюється тією чи іншою нормою, і оцінка цієї поведінки: наскільки вона відповідає чи не відповідає тому, що передбачає норма. Приміром, коли йдеться про наслідування авторського права, треба з'ясувати правомірність цього наслідування, адже саме у такому розрізі здебільшого виникають майнові колізії.

Наступна особливість прагматичного методу – це орієнтація на успішність, корисність результату дії. Інакше кажучи, істинність розкривається через корисність. Що стосується тлумачення норми права, то ця особливість визначає, наскільки зміст норми права відповідає меті норми, її призначенню, тобто наскільки вона задовольняє ту чи іншу людську потребу.

Ще один важливий аспект прагматичного підходу пов'язаний із творчістю, активністю суб'єкта пізнання. За Гегелем, свідомість не лише відображає світ, а й творить його. Прагматизм явно запозичив цей підхід, але надав йому дещо нового звучання. Себто пізнання не є пасивним актом, а є активним втручанням у дійсність із передбаченням можливого напряму подальшого розвитку цієї дійсності.

Отже, тлумачення норм права не можна трактувати лише як копіювання змісту норми. Важливо не просто відтворити те, що в ній є, а побачити в цьому змісті те, що забезпечує цій нормі право на подальше існування і реалізацію. Таким чином інтерпретатор виконує творчу функцію удосконалення законодавства. Орієнтація на практичну корисність знання, що задовольняє інтереси суб'єкта пізнання (тобто тлумачення правових норм), означає визнання їхньої цінності, необхідності для суспільства загалом і потреби регулювання тих чи інших правовідносин зокрема.

За такого підходу досягнуте істинне знання має бути досконалим, доцільним і, знову ж-таки, корисним. Звідси висновок, що знання (поняття, ідеї, теорії) виступає інструментом пізнання, за допомогою якого формуються уявлення про реальність. Тобто правові норми слід оцінювати насамперед з погляду їхньої досконалості, адекватності відображення реальних правовідносин. Адже прагматизм – це такий різновид позитивістської філософії, який є важливим для розуміння природи позитивного права. В ньому, на відміну від природного права, міститься важлива складова – доцільності, гармонії, єдності форми та змісту, що й забезпечує його діяльнісний характер.

Наступна особливість прагматичного підходу у тлумаченні полягає в тому, що він вдається до невичерпних можливостей суб'єкта тлумачення – інтерпретатора, відтак на перше місце виходить компетентність, професійність останнього. Одразу ж зауважимо, що цей метод у правотлумаченні має обмежене застосування. Він не орієнтований на подолання норми, її можливу недосконалість, яка потребує поліпшення. Негативом тут виступає і надмірна суб'єктивізація процесу тлумачення, який зводиться до комплексу переживань, особистого психологічного переконання в правильності саме свого бачення змісту норми, коли діяльність мислення перетворюється в підбір власних засобів і способів найбільш успішного вирішення проблемної ситуації для обернення її у вирішену ситуацію. Ця абсолютизація суб'єктивності оцінки результатів осмислення змісту норми може призводити до помилок у тлумаченні.

Водночас прагматизація тлумачення – це раціоналізоване сприйняття правової норми, тобто абсолютизація окремого, одиничного, яке може не збігатися зі змістом норми як узагальненого і знову привести до суб'єктивізму. Практика, на яку орієнтує прагматизм, має динамічний характер, перебуває у постійній зміні, і в тлумаченні ці зміни не завжди можна врахувати. Звідси випливає – акт тлумачення не завжди буде об'єктивним. Для прагматизму залишається загроза повернутися до «вульгарного» матеріалізму, особливо тоді, коли він апелює до вузького практицизму. І ще одне зауваження щодо активності суб'єкта тлумачення: чи можна покладатися лише на критерій успішності? Адже важливим резервом прогресу є і поразки, і прорахунки, і загальна незадоволеність станом справ як запорука їх подальшого вдосконалення. З точки зору філософії права, норми права як загальне завжди необхідні, суттєві, доцільні, натомість окреме чи одиничне в одних випадках може бути доцільним і необхідним, а в інших – чисто випадковим, не продиктованим необхідністю, що прагматичний підхід не дає змоги виявити.

Висновки. Отже, феномен методології тлумачення правових норм не повинен зводитися до одностороннього обмеженого, моністичного підходу у розумінні смислу правових норм. Навпаки, він мусить уособлювати все багатство різноманітних способів, методів, прийомів і принципів пізнання загалом, настільки невичерпних, як і сама дійсність або ж правова реальність зокрема.

1. Гадамер Г. Г. Истина і метод / Г. Г. Гадамер. – Т. 1: Основи філософської герменевтики. – К.: Юніверс, 2000. – 464 с.

2. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерк о герменевтике / П. Рикер. – М.: КАНОН-Пресс-Ц; Кучково поле, 2002. – 624 с.
3. Власов Ю. Л. Проблемы тлумачення норм права: монографія / Ю. Л. Власов. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 160 с.
4. Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм: навч. посібник / І. Ю. Настасяк. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 336 с.
5. Новітнє вчення про тлумачення правових актів: навч. посібник / В. Г. Ротань, І. Л. Самсін, А. Г. Ярема та ін.; відп. ред. В. Г. Ротань. – Х.: Право, 2013. – 752 с.
6. Тодыка Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: монография / Ю. Н. Тодыка. – Х.: Факт, 2003. – 328 с.
7. Михайлович Д. М. Толкование закона: монография / Д. М. Михайлович. – Х.: ХНУВС, 2004. – 198 с.
8. Дудченко В. В. Герменевтика права: розвиток юриспруденції: навч. посібник / В. В. Дудченко, М. Р. Аракелян, В. В. Завальнюк. – К.: Фенікс, 2014. – 184 с.
9. Тексти та переклади: семантичний простір мови. Одвічні питання. Мартін Гайдеггер, Ганс Георг Гадамер, Габріель Марсель / Т. С. Возняк. – Х.: Фоліо, 1998. – 666 с.

Балинская О. М., Ященко В. А. Методологические основы герменевтики и прагматизма в процессе толкования норм права

Изложены современные научно взвешенные подходы к исследованию правовых явлений и особенности их применения в толковании правовых норм. Среди них выделены герменевтические и прагматические методы, приведены собственно авторские обобщения и выводы. Разъясняется возможность синтеза методологических усилий в единую, внешне разноплановую, а по сути целостную систему способов познания содержания правовой нормы, которые подчиняются законам формальной логики и диалектики. С учетом лексико-семантического направления герменевтического подхода в толковании правовых норм обоснована необходимость дополнения его методологией прагматизма.

Ключевые слова: методология права, герменевтика, прагматизм, способы толкования, алгоритм толкования.

Balynska O. M., Yashchenko V. A. Methodological Principles of Dialectics and Pragmatism in the Interpretation of Rules of Law

Modern scientific balanced approaches to the study of legal phenomena and peculiarity of their application in interpreting principles of law are stated in the article. Among them there are the central hermeneutical and pragmatic methods and their author's generalizations and conclusions. This makes it possible to synthesize methodological efforts into a single, seemingly diversified and essentially integrated system of knowledge means of the principles of law content that are subject to the acts of formal logic and dialectics.

In fact, the interpretation of principles of law constitutes an objective picture of the norm operation in reality from the standpoint of dialectical categories. In this case, the first phase of interpretation is served by general and single dialectics; the second introduces the so-called «hermeneutic circle» by connecting to the process of interpretation the dialectics of content and form; peculiar third phase appears to be the correlation of dialectical categories of necessity and chance, possibility and reality.

In view of lexical-semantic direction of hermeneutic approach to the interpretation of principles of law the author grounds the need of supplement to this approach by methods that afford opportunity to research the content of principles of law on more rational and practical level. Methodology of pragmatism is proposed using this approach, as this is, firstly, narrow pragmatism, which is concentrated in the correlation of «activity – action», secondly, orientation on the successfulness, usefulness of the activity result, thirdly, taking into consideration the creative work and the subject of knowledge activity, fourthly, an address to the inexhaustible possibilities of the subject of interpretation – the interpreter, its competence and professionalism.

In general, the methodology phenomenon of interpretation of principles of law should not be reduced to one-sided limited, monistic approach in understanding the meaning of principles of law. On the contrary, it must personify all the richness of different methods, techniques, methods and principles of knowledge as inexhaustible as reality itself or the legal reality in particular.

Key words: methodology of law, hermeneutics, pragmatism, methods of interpretation, interpretation algorithm.

Стаття надійшла 1 березня 2017 р.

УДК 340.12

Г. С. Боровська

РОСІЯ І ЄВРОПА: ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОМУ ВИМІРІ (за М. О. Бердяєвим)

Висвітлено питання «універсальної епохи», чіткого розділення Сходу і Заходу, самобутності існування Росії, її взаємин із Європою, репрезентовані М. О. Бердяєвим, російським мислителем та філософом за його життя.

Окреслено проблеми людства, Європи, цивілізації, що їх вирішує М. О. Бердяєв на рівні філософсько-правової рефлексії, соціально-правових протиріч і мотиваційних конфліктів за напрямками «світова небезпека», «націоналізм», «месіанізм», «імперіалізм», «кінець Європи».

Ключові слова: Росія, Європа, цивілізація, війна, імперіалізм, націоналізм, соціально-правові протиріччя.